

ВИХОВНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ

Світлана Авраменко

МОВЛЕННЕВА ОСОБИСТІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ В АСПЕКТІ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Окреслюються деякі принципи класифікації мовленнєвої поведінки за характером гармонізації / дисгармонізації спілкування, розглядаються типології мовних особистостей та відбиття в них категорії толерантності. Звертається увага на необхідність розроблення теоретичних моделей мовленнєвої особистості, які б визначали особистість у перспективі культурної традиції народу, етносу.

Ключові слова: мовленнєва поведінка, майбутній учитель, толерантність.

Нинішній етап розвитку антропоцентричної лінгвістики збігається з тим, що називають «дискурсивним переворотом» у гуманітарних науках. Звернення до людини що говорить, тобто мовленнєвої особистості, як центрального об'єкта лінгвістичного (і лінгвокультурологічного) дослідження неминуче зміщує акцент вивчення з мовної системи на продукти комунікативної діяльності – мовленнєві твори, дискурси, які у сучасній антрополінгвістиці зазвичай розглядаються як відбиття інтерації, тобто соціально значущої взаємодії членів соціуму.

Дослідження закономірностей мовленнєвої взаємодії, виявлення шляхів оптимізації такої взаємодії – важливе теоретичне та практичне завдання у системі підготовки вчителя до здійснення професійної діяльності.

Нині стала очевидною необхідність розроблення теоретичних моделей мовленнєвої особистості майбутнього вчителя на основі комплексних досліджень у галузі мовленнєвої поведінки носія мови. *Особистість має розглядатися у перспективі культурної традиції народу, етносу. Категорії культури (простір, час, доля, право, праця, совість тощо) – це своєрідна система координат, яка формує мовленнєву особистість.*

Перше звернення до мовленнєвої особистості пов'язане з ім'ям німецького вченого Й. Вейсгербера. У російській лінгвістиці перші кроки в цій галузі зробив В.В. Виноградов, який виробив два шляхи вивчення мовленнєвої особистості – *особистість автора* та *особистість персонажа*. Сучасна лінгвістика значно просунулася в описуванні мовленнєвої особистості та процесу комунікативної взаємодії людей. Сьогодні відомі різні підходи до вивчення мовної особистості, які визначають статус її існування у лінгвістиці: *етносемантична особистість* (С.Г. Воркачов), *елітарна мовна особистість* (О.Б. Сиротиніна), *словникова мовна особистість*

(В.І. Карасик), *емоційна мовна особистість* (В.І. Шаховський).

Мета статті – окреслити теоретичні передумови гармонізації / дисгармонізації процесу спілкування як соціально значущої взаємодії. Завдання: розглянути сучасні наукові здобутки щодо типологізації мовної особистості та відбиття в ній толерантної мовленнєвої поведінки.

У більшості робіт, присвячених людині, яка говорить, мовна особистість трактується як «сукупність здібностей та характеристик людини, що обумовлюють створення та сприйняття нею мовних творів (текстів), які розрізняються ступенем структурно-мовної складності, глибиною і точністю відбиття дійсності, певною спрямованістю» [2, с. 215].

Мовну здатність називають «вищою психічною функцією людини» [6]. Ю.М. Караулов розробив модель мовної особистості, що включає три структурні рівні. *Перший рівень* – *вербально-семантичний* (інваріантний), що відбиває ступінь володіння повсякденною мовою. *Другий рівень* – *когнітивний*, на якому відбувається актуалізація та ідентифікація релевантних знань та уявлень, які властиві соціуму і які створюють колективний (або індивідуальний) простір. *Третій рівень*, вищий – *прагматичний*. Він включає в себе мотиви та мету, які рухаються завдяки розвитку мовної особистості. Концепція *трирівневої структури мовної особистості* співвідноситься з *трьома типами комунікативних потреб* – *контактовстановлюючою, інформаційною та впливовою*, а також з *трьома сторонами процесу спілкування* – *комунікативною, інтерактивною та перцептивною*.

У змісті *мовної особистості* вчений визначає такі *компоненти*: 1. *Ціннісний, світоглядний, компонент змісту виховання*, тобто система цінностей, яка закладає ієрархію духовних уявлень, що лежать в основі формування національного характеру та реалізуються у процесі діалогового спілкування. 2. *Культурологічний компонент*, тобто рівень освоєння культури як ефективного засобу підвищення інтересу до мови. 3. *Особистісний компонент*, тобто те індивідуальне, глибинне, що є у кожній людині.

Згідно з концепцією В.В. Красних у *мовній особистості* визначаються такі *компоненти*: 1) *людина -мовець* – особистість, одним із видів діяльності якої є мовленнєва діяльність; 2) *власне мовна особистість* – особистість, яка виявляє себе у мовленнєвій діяльності та володіє сукупністю знань і уявлень; 3) *мовленнєва особистість* – це особистість, яка реалізує себе у комунікації, обирає та здійснює ту чи іншу стратегію й тактику спілкування, репертуар засобів; 4) *комунікативна особистість* – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, реально діючий у реальній комунікації [3].

Таким чином, *мовна особистість* – *соціальне явище*, але в ній є й індивідуальний аспект. У реальному спілкуванні, у діяльності вона реалізується як *особистість мовленнєва*, яка виконує певні когнітивно-прагматичні правила, встановлені у комунікації цієї лінгвокультурної спільноти. При цьому кожна з мовленнєвих особистостей має відповідні

уміння та навички цієї реалізації у певному комунікативному просторі. Саме на рівні мовленнєвої особистості виявляються як *національно-культурна специфіка мовної особистості*, так і *національно-культурна специфіка самого спілкування*.

Кожна людина індивідуальна та самоцінна, але вона є частиною спільності, соціуму, і тому її поведінка, особливо *комунікативна поведінка*, багато в чому визначена соціокультурними традиціями. Для досягнення комунікативної мети, тобто гармонійного комунікативного результату, особистість повинна *володіти* комунікативною компетенцією.

Л.П. Крисін виділяє чотири рівні комунікативної компетенції: 1) *власне лінгвістичний*, тобто уміння виражати різними способами та за способами заданий сенс, потім розуміти сенс у сказаному і, нарешті, відрізняти правильні у мовному відношенні висловлювання від неправильних; 2) *національно-культурний* – володіння національно обумовленою специфікою використання мовних засобів; 3) *енциклопедичний*, який визначається знаннями реалій позамовної дійсності; 4) *ситуативний*, що включає уміння застосовувати відповідні знання та здібності згідно з комунікативною ситуацією [4, с. 70–72].

Формування *мовної особистості* підпорядковується *трьом факторам*: *соціальному*, оскільки особистість є осередком та результатом соціальних закономірностей; *національно-культурному*, тому що вона є продуктом історичного розвитку етносу; *психологічному*, тому що її мотиваційні схильності виникають з пристосування біологічних спонукань, соціальних та фізичних умов до психологічної сфери людини. Ці ж фактори обумовлюють і реальну мовленнєву поведінку окремо взятого носія мови. Оскільки будь-яка ситуація, у якій опиняється мовець, є, перш за все, соціальною ситуацією зі своїми законами та регламентованими суспільством нормами та стандартами поведінки, мовна особистість зобов'язана *співвідносити свої мовленнєві вчинки з комунікативними умовами*, інакше її мовленнєва поведінка буде розцінена як ненормативна чи недоречна.

Психолінгвіст К.Ф. Седов визначив головну, на його погляд, підставу для диференціації мовленнєвої поведінки особистості – це стратегічні переваги у рамках спілкування, які відбивають *своєрідність виховання людини, специфіку її мовленнєвої «біографії»* [6]. На цій підставі він запропонував типологію мовних особистостей, яка включає: *а) куртуазний тип*; така особистість відрізняється підвищеним ступенем семіотичності мовленнєвої поведінки, яка обумовлена тяжінням мовця до етикетних форм соціальної взаємодії; *б) раціонально-евристичний тип*; така особистість спирається на розсудливість, здоровий глузд; негативні емоції відбиває у непрямий спосіб; *в) інвективний тип*; така особистість демонструє знижену семіотичність мовленнєвої поведінки: комунікативна поведінка відбиває емоційно-біологічні реакції. *Мовленнєва поведінка куртуазної та раціонально-евристичної мовної особистості відповідає принципам толерантності*,

тоді як *інвективна особистість* демонструє інтолерантну комунікативну поведінку.

Багатогранність категорії толерантності дозволяє описати й інші типології мовних особистостей. Можливо взяти як основний критерій типології *характер установки мовця на комунікативного партнера*, тобто враховувати комунікативний результат мовленнєвої поведінки особистості – *гармонізацію або дисгармонізацію мовленнєвої інтеракції*. За такого підходу К.Ф. Сєдов виділяє три типи – кооперативний, центрований та конфліктний [6]. Кооперативний тип мовленнєвої поведінки відрізняється домінуючою у спілкуванні установкою на партнера з комунікації. Цей тип представлений двома підтипами: *кооперативно-конформна мовна особистість* демонструє згоду з точкою зору співрозмовника, навіть якщо не цілком поділяє її; *кооперативно-актуалізаторська мовна особистість* керується прагненням поставити себе на місце співрозмовника, поглянути на ситуацію його очима. Центрований тип характеризується наявністю у мовця установки на себе при ігноруванні партнера комунікації. Тут також є два підтипи: *активно-центована мовна особистість* у спілкуванні сама ставить запитання і сама на нього відповідає, визначає тему розмови і розвиває її. При цьому такий комунікант відчуває ілюзію повноцінної комунікації, отримує від спілкування задоволення, не помічаючи дискомфорту, який відчуває співрозмовник.

Пасивно-центована особистість характеризується низьким прагматичним потенціалом, невмінням переключитися на іншу точку зору слухача. Мовленнєве спілкування такої особистості наповнене комунікативними невдачами та непорозуміннями, які часто нею не помічаються. Конфліктний тип демонструє установку проти партнера з комунікації, прагнення самоствердитися за рахунок співрозмовника. У цьому типі виділяються також 2 підтипи. *Конфліктно-агресивна мовна особистість* прагне бачити у поведінці партнера ворожу або конкуруючу інтенцію та демонструє агресію відносно співрозмовника. *Конфліктно-маніпуляторський* підтип мовної особистості не відчуває поваги до адресата, вважає його за інтелектуальними та етичними якостями нижчим від себе, бачить у ньому насамперед об'єкт маніпуляції.

Як зрозуміло, *не всі типи відповідають толерантному спілкуванню*, а лише ті мовні особистості виявляють толерантність, які здатні до *комунікативної кооперації*.

Цікаву типологію *комунікативної толерантності як діяльності особистості* запропонував Ю.Є. Прохоров [5]. Оскільки толерантність – це і стан, і діяльність, вона має і *інтровертивне вираження* (як «я» відчуваю себе відносно «вони» – інтроверт-толерантність), і *екстравертивне вираження* (як «я» позиціоную себе відносно «вони» – екстраверт-толерантність). Деяким ідеальним вираженням співвідношення інтровер-

тивної та екстравертивної толерантності можна вважати спілкування, за якого його учасники не відчують внутрішньої потреби до її порушення та не використовують у діяльності засобів, які можуть призвести до її порушення – *індиферентн-толерантність*.

Інтровертивна толерантність як психологічний стан, як підстава для якості діяльності особистості визначається за такою шкалою: 1. *Аутизм-толерантність* – відсутність внутрішньої потреби до напруженості, конфлікту, агресії у діяльності. 2. *Мазохізм-толерантність* – усвідомлене придушення наявного внутрішнього прагнення до нетолерантної діяльності.

Екстравертивна складова *поняття толерантності* може також виявлятися щонайменше двояко: 1. *Садизм-толерантність* – усвідомлена толерантна вербальна та невербальна діяльність за цілком нетолерантного стану особистості або усвідомлено нетолерантна вербальна чи невербальна діяльність, яка, на думку виконавця, не буде сприйматися учасником спілкування як нетолерантна. 2. *Афект-толерантність* – усвідомлене прагнення до нетолерантної діяльності, пов'язане або з нетолерантним інтровертивним станом, або з екстравертивними нетолерантними умовами діяльності.

Толерантність може виявлятися (або не виявлятися) не тільки у комунікативному просторі, під яким розуміється *сукупність* сфер мовленнєвого спілкування, за якої певна мовна особистість може реалізувати необхідні потреби свого буття відповідно до прийнятих у певному соціумі мовних, когнітивних та прагматичних правил. *Поняття комунікативного простору* використовує у своїх роботах, наприклад, Б.М. Гаспаров, розуміючи під ним уявне середовище, у якому суб'єкт-мовець відчуває себе щоразу у процесі мовної діяльності і в якій для нього продукт цієї діяльності укорінений [1, с. 352].

Поняття комунікативного простору видається ширшим, ніж жанр; воно включає у себе, поряд і разом з власне жанровою характеристикою, такі властивості мовного повідомлення, як його *тон, предметний зміст, інтелектуальну сферу*, до якої цей зміст належить. Комунікативний простір включає в себе також *комунікативну ситуацію* з усією множиною безпосередньо наявних компонентів, які мають на увазі та домислюються, з яких складається уявлення про неї кожного учасника. Важливим для комунікативного простору є уявлення автора повідомлення про реального чи потенційного партнера, до якого він звертається, його інтереси та наміри, про характер своїх особистих та мовних взаємин з ним. Нарешті, свій вклад вносить самосвідомість та самооцінка мовця, уявлення про те, яке враження він сам та його повідомлення повинні справляти на оточуючих.

Подані типології не вичерпують різномайття мовних особистостей, вони окреслюють лише деякі принципи класифікації мовленнєвої поведінки за характером гармонізації / дисгармонізації спілкування. Їх знання, безумо-

вно, розвиває комунікативну компетенцію учасників спілкування, оптимізує процес комунікації, визначає лінгвокультурологічний напрямок у формуванні толерантної особистості у цілому і майбутнього вчителя зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования / Б. М. Гаспаров. – М. : Новый литературный обзор, 1996. – 352 с.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М., 1987. – 261 с.
3. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекций / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.
4. Крысин Л. П. Владение языком: лингвистический и социокультурный аспекты / Л. П. Крысин // Язык-культура-этнос. – 1994. – С. 70–72.
5. Прохоров Ю. Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю. Е. Прохоров. – М. : Педагогика-пресс, 1998. – 189 с.
6. Седов К. Ф. Языковая личность в аспекте психоллингвистической конфликтологии [Электронный ресурс] // Международная Интернет-конференция «Диалог». – Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/materials/archive.asp?id=7379>.